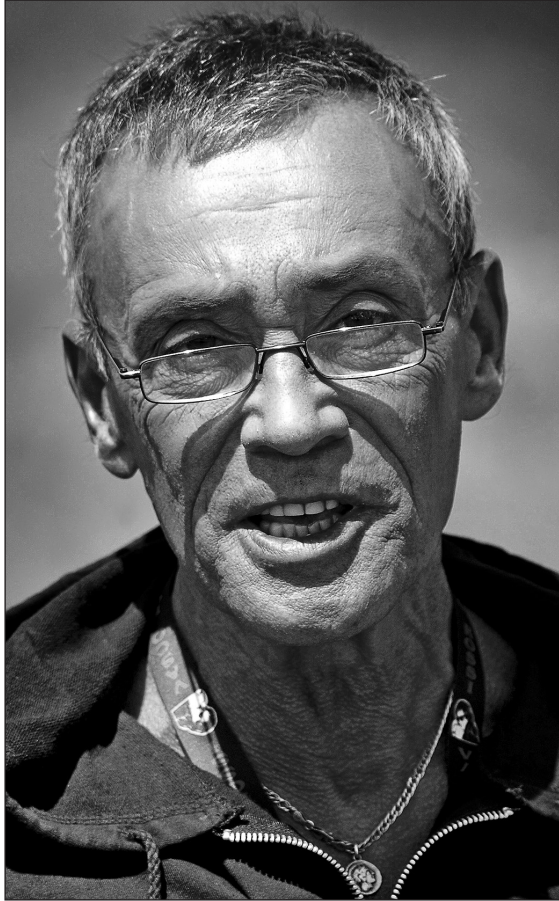

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

8. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. Археологія. 1976. №19. С. 65–92.
9. Шукин М. К предистории Черняховской культуры. Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1979. Вып. 20. С. 66–89; Шукин М., Еременко В. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки. АСГЭ. 1999. Вып. 34. С. 134–160.
10. Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Санкт-Петербург: Изд. СПб. ун-та, 1997. 232 с.
11. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Київ: ІА НАНУ, 2006. 327 с.
12. Пачкова С. Зарубинецька культура. Енциклопедія історії України: Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zarubynetska_kultura
13. Трубочев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва: Наука, 1991. 271 с.
14. Тищенко К. Етномова історія прадавньої України. Київ: Аквілон Плюс, 2008. 479 с.
15. Топоров В. Н., Трубочев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва: изд. АН СССР. 1962. 271 с.
16. Piaskowski J. Studia na lokalzacja starozytnych kotynow. Acta Archaeologica Carpatica. 1961. №3. P. 45–58.
17. Никонов В. А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965. 177 с.

КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ с. ВИНОГРАДНЕ ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Олена Сєкерська

кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Вивчення археозоологічних матеріалів з поховань середньовічних кочовиків дозволяє отримати дані щодо морфології тварин, що використовувалися у поховально-поминальній обрядовості та зробити деякі висновки щодо особливостей цієї обрядовості. В публікації розглянуті рештки тварин, що походять з трьох половецьких поховань, знайдених біля с. Виноградне Токмацького району Запорізької області.

Ключові слова: Україна, Запорізька область, половеці, поховання, археозоологія.

Abstract. *The study of archaeozoological materials from the burials of medieval nomads allows us to obtain data on the morphology of animals used in burial and memorial rites and to draw some conclusions about the peculiarities of this rite. The publication examines animal remains originating from three Polovtsian burials found near the village Vynogradne of Tokmak District, Zaporizhzhia Region.*

Key words: *Ukraine, Zaporizhzhia region, Polovtsy, burials, archaeozoology.*

Визначення морфології коней, яка зв'язана з їх існуванням в різних ландшафтно-кліматичних умовах, породними характеристиками та особливостями способів пересування, що сформувалися внаслідок цілеспрямованої селекції або умов утримання тварин, має значення як для вивчення тваринництва кочових народів, так і для дослідження особливостей їх поховально-поминальної обрядовості. Внаслідок поганої збереженості черепи тварин зазвичай доходять до археозоологічних досліджень у фрагментованому вигляді. Набагато краще зберігаються кістки посткраніального скелету, особливо метаподії та фаланги пальців. Коні відігравали надзвичайно важливу роль у поховально-поминальній обрядовості кочовиків, в тому числі і половців, виконуючи різноманітні функції. Обряд поховання коня разом з померлим археологічно фіксується наявністю у могилі черепа та кісток кінцівок. За цілими кістками можна визначити окремі характеристики екстер'єру тварин, особливо чітко виражені на п'ясткових та плесневих кістках.

Роботами Запорізької археологічної експедиції, очолюваної В. В. Отрошченком, у 1983 році було розкопано декілька половецьких поховань біля с. Виноградне Токмацького району Запорізької області. У могилах №4 кургану 5, №2 кургану 27 та №3 кургану 30 знаходилися рештки коней, характеристиці яких і присвячена дана публікація. Кістки вимірялися за методикою А. Дріш [1]. Вік коней встановлювався за методикою, запропонованою А. Г. Петренко [2, с. 22–23]. Висота коней в холці визначалася за методикою В. О. Вітта [3], тонконогість – за коефіцієнтами О. О. Браунера [4, с. 108–109]. Тип пересування тварин характеризувався за методикою Є. Г. Андрєєвої [5, с. 292–297]. Для визначення екстер'єру тварин використовувалися нароби В. І. Громової [6, с. 47–49].

З поховання №4 кургану 5 збереглися дуже пошкоджені фрагменти черепа, нижньої щелепи (в тому числі окремі ізольовані зуби верхньої та нижньої щелепи) та кісток кінцівок коня. Кінцівки представлені кістками передніх (права та ліва променеві, ліктьові, п'ясткові та фаланги пальців) та задніх (права та ліва великогомілкові, кістки передплесни, плесневі та фаланги пальців) ніг. Особина визначена як жеребець віком 15–17 років.

Перші прикореневі зуби нижньої щелепи стерті майже до кореня. На усіх корінних зубах нижньої щелепи зовнішня долина глибоко заходить у шийку подвійної петлі, але не досягає виїмки, що розділяє її.

Висота в холці, визначена за окремими кістками, варіює в діапазоні 132 – 136,8 см, і складає в середньому 134,4 см, що відповідає групі малорослих коней. Найбільші значення висоти в холці отримані за плесновими кістками. За індексом ширини середини діафізу п'ясткові кістки належать до групи середньоногих (індекс 15,5 та 16,0), а плеснові (індекс 12,4 та 12,5) – до групи напівтонконогих.

Значення співвідношення найбільшої довжини п'ясткових кісток до найбільшої довжини променевих складають 66,8 та 68%, співвідношення найбільшої довжини плеснових кісток до найбільшої довжини великого-молкових – 75,9 та 76,7, що може вказувати на схильність до більшої швидкості пересування. Зазначимо, що довжина кісток кінцівок коней залежить від типу ґрунту. В свою чергу, тип ґрунту буде корелювати зв швидкістю пересування – адже сухі та тверді ґрунти в більшій мірі сприяють швидким алюрам, ніж м'які та вологі, що було помічено ще Дюрстом [6, с. 38].

Звертаючись до індексів ширини метаподій і перших передніх та задніх фаланг, отримуємо наступні дані. Для перших передніх фаланг – верхній епіфіз 67,3 та 68,5%, середина діафізу – 43,7 та 44,5%, нижній епіфіз – 57,7 та 58,8%. Для першої задньої фаланги – відповідно 68,8, 42,9 та 55,9%. Отримані дані характеризують коня з поховання №4 кургану 5 як широконогого (група В за В. І. Громовою). В той же час індекси п'ясткових кісток – 21,9 та 22,4% (верхні епіфізи), 15,5 та 16,0% (середина діафізу) та 21,8 та 22,4% (нижні епіфізи) укладаються у межі мінливості середньоногих коней (група Б за В. І. Громовою). Таким чином, за вирахуваними індексами відношення ширини до довжини даний екземпляр показує змішані ознаки – п'ясткові та плеснові кістки середньої масивності і масивні перші фаланги пальців, чим схожий на тарпана [6, с. 48]. Пояснення цього можна вбачати в схожих умовах (стеги) існування коней та домішку ознак тарпана внаслідок схрещування при табунному утриманні коней половцями. Нарешті, при такій міксованості ознак кісток, маємо достатньо вузькі треті (копитні) фаланги: за індексами відношення ширини до довжини – 105,4 та 106,3% для передніх і 110,8 та 114,3% для задніх, вони чітко входять до групи А – вузьких копит. Дослідники вказували на надзвичайну мінливість ширини копит. Ця ознака цілком залежить від умов оточуючого середовища та може змінюватися навіть на протязі життя коня. Отже, вузькі копита даного екземпляра добре узгоджуються з умовами малого кліматичного оптимума голоцену (події значного потепління VIII–XIV ст.) для степової зони Східної Європи.

В похованні №3 кургану 30 були знайдені ізольовані зуби верхньої (11 екз.) та нижньої (6 екз.) щелеп, та кістки кінцівок, які належали коню. Кістки кінцівок, як і у попередньому похованні, представлені рештками передніх (права та ліва променеві, ліктьові, зап'ясткові, п'ясткові та фаланги пальців) та задніх (права та ліва великогомілкові, кістки передплесни, плесневі та фаланги пальців) ніг. Слід відмітити вкрай погану збереженість кісток. Стать особини не встановлено. Аналіз окремих верхніх та нижніх корінних зубів дозволив оцінити вік тварини у межах 4–4,5 років – часу, коли кінь досягає статевої зрілості та починається його активна експлуатація. Можливо, що вибір екземпляра саме такого віку обумовлений тим, що м'ясо тварини зрізали з кісток та вживали в ході поминальних обрядів. Шкуру та кістки коня використовували для моделювання опудала, яке поміщали у поховання.

Висота в холці, визначена за найбільшою довжиною променевої (335,0 мм) та плеснової (264,0 мм) кісток, становила 137,35 та 137,28 см, що відповідає мінімальним значенням групи середніх за зростом коней. За відношенням ширини діафіза плеснової кістки до її найбільшої довжини (індекс тонконогості), що дорівнює 12,7, особина віднесена до групи напівтонконогих. Отже, у похованні знайдені череп та кістки ніг статевозрілої тварини, яка досягла віку інтенсивної експлуатації, але ще зберігала достатньо якісні кулінарні характеристики м'яса.

З поховання №2 кургану 27 походять 8 фрагментів черепа дорослої особини коня, стать та вік якого встановити не можна.

Таким чином, при здійсненні поховального обряду були використані жеребець віком 15–17 років (поховання №4 кургану 5) та особина віком 4–4,5 роки невстановленої статі (поховання №3 кургану 30). Для коня з поховання №2 кургану 27 можна вказати тільки загальну вікову категорію – особина була дорослою. Для поховальної обрядовості половців було характерним захоронення опудала коня з ногами, які були відділеними по ліктьовому (передні кінцівки) та колінному (задні кінцівки) суглобам. Такий обряд зафіксовано у половецьких похованнях не тільки у Запорізькій, але і в інших регіонах України. Досліджених коней можна схарактеризувати як малорослих та середніх за зростом тварин, пристосованих до відкритого простору та достатньо твердих ґрунтів, схильних до відносно швидкого пересування (не шагових), які використовувалися для їзди верхи, мали змішані ознаки за критерієм широконогості метаподій та передніх і задніх фаланг. Тварини могли утримуватися у табунах на підніжному кормі.

Список використаних джерел

1. Driesch A. Von den. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Peabody Museum Bulletin. 1976. 1. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. 136 p.
2. Петренко А. Г. Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья. 1984. Москва: Наука. 174 с.
3. Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов. 1952. Советская археология. Т. XVI. С. 163–205.
4. Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. Записки Общества сельского хозяйства Южной России. 1916. Т. 86. Кн. I. С. 49–184.
5. Андреева Е. Г. О строении костей некоторых диких и домашних животных. Труды лаборатории генетики. 1933. Вып. 1. С. 263–312.
6. Громова В. И. История лошадей (р. Equus) в Старом Свете. Эволюция и классификация рода. Труды Палеонтологического института. 1949. Т. 17. Ч. II. 163 с.

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014